

A KÉSŐ-RENEZÁNSZ KORÁNAK GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ÖSSZETEVŐI MAGYARORSZÁGON

A 16.-17. század fordulójának magyar írásait forgatva, a kései olvasót megcsapja a levelekből, naplóföljegyzésekből kiáradó elkeseredés, reménytelenség. Néhai jó Takáts Sándor, aki egy életet áldozott a török-kori levelezés végigolvasására, egyetlen vigasztaló mondatot, vagy bizakodó hangot sem talált ebből az időből.¹ A kortárs úgy érezte, hogy a Szentírás-beli utolsó ítélet köszöntött az országra, s a kiáltalan helyzetben apokaliptikus rémképekben fejezte ki a teljes pusztulás érzését. „Ezidőben a magyar kereszténység minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala — vélte a prédikátor, Szepsi Laczkó Máté —. Nem vala kire szemeit oltalomnak okául függeszteni, csak sóhajtunk, bánkódunk és az Istenhez ő felségéhez fohászunk vala.”² Ahogy a kor legvagyonosabb, úgymondhatnánk legsikeresebb embere, az öreg Illésházy István írta, kevéssel politikai pályájának csúcspontja, nádorrá választása előtt: „Adta volna az Úr Isten, hogy ez üdöt ne értem volna, és ez undok világból régen kimultam volna. Boldogok azok, az kik az Úrban meghaltanak és ezeket nem látják.”³ — „Mérhetetlen fájdalom tölt el bennünket, mert közeledni látjuk azt az időt, amikor végképp elveszünk,” — olvassuk az 1593-as országgyűlés rendeinek fölterjesztésében.⁴

A történetírás már régen megállapította, hogy a 16. század végén, a 17. elején élő európai embernek bőven volt oka a panaszra és elkeseredésre. Az az optimizmus, amellyel alig 100 évvel korábban a reneszánsz gondolkodói elméletben felépítették az újvilágot, amelyben béke, humanizmus és harmónia honol, és nincs többé az egyén kibontakozását gátló tényező, illúzióknak bizonyult. Egymást érték a minden korábbinál nagyobb áldozatokat kívánó háborúk, amelyek egész országokat dúltak végig, s a hit nevében vagy az isteni eredetű társadalmi rend védelmében, tízezreket mészároltak le. A háborúkat egyre erősödő gazdasági válság kísérte, mely a 17. századra katasztrófába torkollt. A 16. század derekén még magyarányú föllendülés kísérte az amerikai gyarmatokról beözönlő arany és ezüst árforradalmát, az értékek és árak teljes átrendeződését, s a kalmárutak nyugatra helyeződésével egyidejűleg megelégnkült a nemzetközi kereskedelmi forgalom. Ezt a hatalmasan kitérülő, felfutó gazdasági korszakot a mezőgazdasági termékek viszonylagos értéknövekedése jellemezte, ami Európa agrárius jellegű keleti felében, így Magyarországon is, konjunktúrát idézett elő. Kedvezőbbé vált búzát és bort termelni, szarvasmarhát eladni, mint mondjuk posztót készíteni. A század végére azonban ez a gazdasági növekedés megtorpant. A gabona-, majd később az állatárak a felére zuhantak, s a

¹ „Az alkonyodó század jól előrevetette az árnyékát. Elsötétült nálunk minden, ami előbb fényes volt.” stb. Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*. Bp. év nélk., 2. kiad. 7. s. köv. 1.

² *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk. és kiadja Gróf Mikó Imre. III. Kolozsvár 1858. 52. 1.

³ Takáts S.: I. m. 28. 1.

⁴ *Magyar Országgyűlési Emlékek*. VIII. Szerk. Fraknói Vilmos Bp. 1883. 83. 1.

fejlődés lendületének megtörése Európa-szerte érezhetővé vált. Az árforradalom kedvező hatása ellenkezőjére fordult, az agrárrolló átváltott, s a mezőgazdasági jellegű országokra egyre nagyobb szegénység köszöntött.⁵

A gazdasági-regresszió a társadalom egészét érintette. A válság mégis elsősorban a terhek hordozó parasztság és az iparos-kereskedő polgárság életét súlyosbította. Mindez pedig a nemesség erősödését vonta maga után. A 17. század elején már szembetűnő a reneszánsz idején fellazult társadalmi szerkezet fokozatos megmerevedése, a polgárság visszaszorulása és a főnemesség előtérbe nyomulása. Az 1610-es és 20-as években már a feudális rendszer megszilárdulásának lehetünk tanúi.⁶

A termelés és a nemzetközi piac alapvető változásai nyomán fellépő jelenségek hatása alól Magyarország sem vonhatta ki magát.⁷ A három részre szaggyatott kis országba ugyan nem ömlött az amerikai nemesfém, az itteni városok az általános gazdasági fellendülésből sem kaptak sokat, a népesség a török háborúk közepette inkább fogyott és pusztult.

Mégis — a látszat ellenére — az európai áremelkedések és az agrárkonjunktúra, a századfordulótól kezdve a regresszió, a gazdasági visszaesés is érezte hatását Magyarországon, s kimutathatók társadalmi következményei is.

Magát a jelenséget, a gazdasági megtorpanást történetírásunk már korábban is észlelte, de a magyarázatot kizárólag a hazai viszonyokban kereste. Így vált egyrészt a török, másrészt a Habsburg uralom a bajok egyetlen okává, s hol Rudolf császárkirályt, hol pedig a magyar nemességet tették meg bűnbakká.⁸ Éppen ezért talán nem lesz hiábavaló, ha a következőkben — újabb elméletek és szárnyaló gondolatok helyett — megkíséreljük a számok és tények segítségével felrajzolni Magyarországon belső és külső, nemzetközi helyzetét a 16—17. század fordulóján.

Az 1600-as években, ahogy ez köztudott, a történelmi Magyarország területén három állam osztozott, nagyjából egyenlő arányban: nyugaton és északon a Habsburgok királyi Magyarországa, keleten az erdélyi fejedelemség, az ország középső és déli részén pedig a török hatalom. Ez a megosztottság minden a területre, a lakosság-

⁵ A késő-reneszánsz problémáira a 17. századi gazdasági válságra ld. Klaniczay Tibor: *A reneszánsz válsága és a manierizmus*. Itk. 1970. 419. s. köv. 1. — Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris.² 1967. — *The Cambridge Economic History of Europe*. IV. The Economy of Expanding. Europe in the 16th and 17th Centuries. Cambridge 1967. (ld. benne különösen Braudel, F.—Spooner, Fr.: Prices in Europe from 1450 to 1750.) — Abel, Wilhelm: *Agrarkrise und Agrarkonjunktur*. Hamburg—Berlin 1966. — Wittman Tibor: *Az „árforradalom” és a világgiazi kapcsolatok kezdeti mozzanatai. 1566—1618*. Bp. 1957. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 4.) — Aston, Trevor (ed.): *Crisis in Europe, 1560—1660*. Essays from Past and Present. London 1965. (ld. benne különösen Hobsbawm, E. J.: The crisis of the seventeenth century). — Pach Zsigmond Pál: *A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVIII. századi áthelyeződésének kérdéséhez*. Századok 1968. 863. s. köv. 1. — *Saggio de storia dei prezzi raccolti e presentati da Ruggiero Romano*. Torino 1967. (Cikkgyűjtemény).

⁶ Braudel: I. m. és Antal, Frederic: *The social background of italian mannerism*. (A „Classicism and Romanticism” c. kötetében, London, 1966. 158. s. köv. 1.)

⁷ Makkai László: *Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert*. (A „La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450—1650” c. kötetben, Bp. 1963. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 53.; 27. s. köv. 1.) — Makkai László: *Az abszolútizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban*. Történelmi Szemle 1960. 193. s. köv. 1. — Zimányi Vera: *Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne. (XVIe—XVIIIe s.)* *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1973. 307. s. köv. 1. — Zimányi Vera — Harald Prickler: *Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon a harmincadbevételek és az ártörténet tanulságai alapján*. Agrártörténelmi Szemle 1974. 79. s. köv. 1.

⁸ Az előbbire ld. Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*, i. m. 8. 1., az utóbbira Kosáry Domokos: *Magyarország és Kelet-Európa a XVI—XVII. századi nemzetközi politikában*. Valóság 1973. 23. s. köv. 1.

ra vonatkozó kutatást igen megnehezít. A politikailag három részre szakadt, háborúk dúlta országban a közigazgatás nem hozhatott létre országos méretű, egységes rendszerű összeírásokat, mint korábban a 15. vagy később a 18. században. A határok szinte állandóan változtak, s a háborús pusztítás és a belső vándorlás következtében állandóan változott ugyanazon vidék népessége is. Számadataink tehát csak viszonylagos értékűek, de az arányokat talán így is mutatják.

A királyi Magyarország, melynek keleti határa nagyjából a Balaton vonalát, majd Vácig a Duna folyását követte, onnan Hatvan és Eger fölött Debrecennek kanyarodott és Nagybányáig, a máramarosi részekig haladt, 26 megyét foglalt részben, vagy egészben magába. Állandó határról persze sem a török, sem Erdély vonatkozásában nem beszélhetünk, éppen a századfordulón zajló 15 éves török háborúban évenként vármegyényi területek cseréltek gazdát, az 1606-os bécsi békével pedig öt keleti megye, a Kassától keletre fekvő egész terület időlegesen Erdélyhez került. Csak 1607-től kezdve állt be viszonylagos állandóság. Ezen a kereken 90 000 km²-en 1 100 000 — 1 200 000 ember élhetett. Ehhez járult még a három szlavóniai megye, Varasd, Zágráb és Körös, továbbá Horvátországnak a töröktől meg nem szállt tengerparti szegélye, mintegy 25 000 km², nagyjából 300 000 lakossal. Ez utóbbi terület szorosan benne élt a magyar állami közösségben, szorosabban, mint korábban vagy később a 18. századról kezdve, ezért a következőkben nem is teszünk a két terület közt különbséget.⁹

Az erdélyi fejedelemség — a Bocskainak átengedett, majd Bethlentől újra megszerzett felső-magyarországi megyéket nem számítva — ekkor még Karcag-Arad vonaláig benyúlt az Alföldre és területe alig maradt alatta a királyságénak, 85—90 000 km² körül járt. Lakossága viszont aligha haladta meg a 750 000-et.

A harmadik rész a török által megszállt terület, mely most leginkább kivülesik figyelmünkön, 110—120 000 km²-nyi területet ölelt fel, s lakossága 8—900 000 körül járhatott. A valamikor sűrűn lakott dél-alföldi részek ekkor már néptelenek, s az 1600-as évekre a pusztulás elérte a Nagykunságot. Korszakunkban is szakadatlanul folyt a hódoltsági területről a lakosság északra és részben keletre, Erdélybe áramlása. Hatalmi szóval végbevitt áttelepítéssel is találkozunk: 1595-ben a visszavonuló keresztény sereg erővel magával hozta Buda környékének magyar lakosságát és a török által feldúlt Csallóközben és Esztergom környékén telepítette le.¹⁰

Mátyás király országának 4—4,5 millió lakosa egy évszázad alatt mintegy egynegyedével csökkent. A lakosság száma pedig nem közömbös sem a termelés, sem a művelődési lehetőségek, sem pedig a Habsburg birodalmon belüli hatalmi helyzet szempontjából. A töröktől meg nem szállt Magyarország, a királyság és Erdély együttesen 2 250 000 lakosával szemben, az osztrák tartományok kereken 100 000 km²-nyi területén mintegy 2,6—2,8 millió ember élt, a Vencel-korona fennhatósága alatt, Cseh- és Morvaországban, Sziléziában és Lausitzban pedig, valamivel nagyobb területen, mintegy 4 millió.¹¹ Mindezt nem közömbös tudnunk, ha azt vizsgáljuk, miért talált süket fülekre a pozsonyi országgyűlések sorozatos felszólítása, hogy a Habsburg uralkodók költözzenek Magyarországra, s hogy miért tette át II. Rudolf székhelyét Bécsből Prágába. Utaljunk azonban röviden az európai helyzetre is. Míg 1490-ben Magyarország az akkori Európa lakosságának mintegy 6%-át alkotta, 1600-ban a kereken 90 millió lakosból már csak 3,3% volt magyarországi, s ha

⁹ A demográfiai adatokra ld. Bakács István: *A török hódoltság korának népessége.* (Kovacsics József szerk.: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp. 1963. 115. s köv. l.)

¹⁰ Takács Sándor: *Telepítések Esztergom vidékére a XVI. század végén.* Századok 1903. 531. s köv. l.

¹¹ Placht, O.: *Lidnatost a spoličenska skladba českého státu v 16—18. století.* Praha 1957.

közülük a török alatt élöket kirekesztjük, mindössze 2,5% marad. Igaz Anglia lakossága nem haladta meg a 4 milliót és Spanyolországé is 8 millió alatt maradt, Itália államaiban azonban 11 millió ember élt, a Német Birodalomban 15, s alig valamivel volt kevesebb Franciaország lakóinak száma¹².

A lakosság abszolút számánál azonban sokszor lényegesebb az egy-egy területre eső népsűrűség. Míg Franciaország középső részein, a fejlett kultúrájú gazdag Németalföldön km²-ként 50-60 lakost számláltak, s ez a szám Csehországban is 36, a királyi Magyarországon átlagosan 13,5, Erdélyben pedig csak 10 volt. De ezek csak átlagszámok. Ezen belül igen nagy volt az ingadozás. Legsűrűbb volt a lakosság az ország nyugati szegélyén, ahová a török háborúk nem értek el. Vas megyében, Sopronban 18, Zalában 14, Pozsonyban 13. A felvidéki megyékben mindenütt 10 alatt maradt a népsűrűség, csak Abaújban és Zemplénben emelkedett ismét 12 fölé. Ettől keletre megint csökkent. Szabolcsban, Szatmárban már csak 5, Beregben, Ungban 4, s Máramarosban elérte a mélypontot: km²-ként 1 ember. Erdélyben a 10-es átlag fölé csak a szász-székek, Kolozsvár környéke és a Székelyföld egyes részei emelkedtek, de a km²-kénti 13 népsűrűséget sehol sem haladta meg. Az egykor népes és gazdag bihari részek a 15 éves háborúban úgy elpusztultak, hogy népsűrűségük nem érte el a km²-kénti 8-at sem.¹³

A viszonylag sűrűbb népesség, az ezzel együtt járó magasabb életszínvonal és művelődési lehetőség tehát az 1600-as években az ország három részén összpontosul: a nyugati kapunál, Abaúj-Zemplén vidékén és Erdély szívében. Ezek után nem tűnhet véletlennek, hogy itt találjuk a három legnagyobb várost, az akkori Magyarország és Erdély ipari, kereskedelmi és kulturális központjait, Pozsonyt, Kassát és Kolozsvárt. A 16. században nekilendülő európai metropolisok, a százezren felüli lakost számláló kikötő és kereskedelmi centrumok, London, Párizs, Amszterdam, vagy Velence, de még az 50 000-es lakosú Prága mellett is, kicsik ezek a városok. Közülük Kolozsvár a legnagyobb 5-6 000 lakóval. Szorosan utána következett Kassa 5000 körüli számmal, míg a harmadikat, Pozsonyt 4-4,5 ezren lakják. Majdnem ugyanennyi lakója volt a nyugati vidék másik központjának, Sopronnak is. A nagymúltú alsó-magyarországi bányavárosok: Selmec- és Besztercebánya lakossága azonban már 3000 alatt maradt, Körmöcbányáé pedig nem érte el az 1500-at. Kézmárc, Lőcse, Eperjes vagy Bártfa egyenként 2000 körüli lakost számoltak, s nem sokkal laktak többen az erdélyi szászok városaiban: Szebenben vagy Brassóban sem.¹⁴

Városnak jogilag csak a szabad királyi városok, a civitások számítottak, a királyság területén 18, Erdélyben 4. Kiváltságlevelét mindegyik még a középkorban kapta (majd csak 1608-ban kerül be közéjük egy újabb, a Pozsony megyei kicsiny Modor), de az élet már kezdte áttörni a jogi kereteket. A mindössze párszáz főt számláló felvidéki Kisszeben, a bányavárosok közé számító Bakabánya, Bélabánya és társaik felett kezdett eljágni az idő, s helyettük mind jobban előnyomultak a peremvidékek oppidumai, a mezővárosok. Ezek földesúri fennhatóság alatt éltek, kötelezettségeiket azonban pénzben váltották meg, s belső ügyeikben szinte teljes önállósággal

¹² Erre és következőkre ld. Kulischer, Josef: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. II. München—Berlin 1929. 5 s köv. l.—Reinhard, Marcel: *Histoire de la population mondiale*. Paris 1949. főleg 72. s köv. l.

¹³ Bakács I.: I. m. 129. s köv. l.

¹⁴ Uo. 121. l. — Granasztói György: *Beccslés Sopron XVI—XVII. századi lélekszámára*. Történelmi Szemle 1970. 275. s köv. l. — Paulinyi Oszkár: *A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán*. Történelmi Szemle 1958. 351. s köv. l.— Szél Tivadar: *Kassa népességének fejlődése és összetétele*. Magyar Statisztikai Szemle 1939. 521. s köv. l. — Az európai metropolisokra: Kulischer: i.h. — Prágára: Ewans, R.J.W.: *Rudolf II and his World*. Oxford 1973. 27. l.

intézkedtek. Országos dolgokba azonban még annyi beleszólásuk sem volt, mint a civitasoknak. Közülük mindenekelőtt az ötezres lakosú gazdag kereskedő és iparos várost, Debrecent kell említeni, majd Miskolcot, Erdélyben pedig Marosvásárhelyt. Közvetlenül mögöttük ott találjuk az ország minden vidékén a kisebbeket, Szencet és a hozzá hasonlókat, amelyek urbanitásban ugyan nem vetekedhettek az igazi városokkal, de vállalkozászelemben, jómódban, sőt kulturáltságban is parasztpolgárságuk fölvette a versenyt a városi burgerekkel. A legnagyobbak, az alföldi metropolisok, Szeged, Gyula vagy Kecskemét, török hódoltság alatt voltak. Mások határerdőtmennyé, végvárrá lettek, s gazdaságilag visszaestek, mint Komárom vagy Győr. Helyükbe fokozatosan a peremvidékek bortermelő és borral kereskedő kisebb települései léptek különösen a 16. század végétől kezdve, amikor a búza, majd a marha ára is lezuhant, a bor azonban még évtizedekig jó üzlet maradt. Közéjük tartozott Kőszeg, Ruszt, Pozsony körül Szentgyörgy, Bazin és Modor, de a legnagyobb számban a Tokaj-Hegyvidéken találjuk őket. Az aszukkészítés ekkor vált általánossá a Hegyalján és ekkortól keltezhető a tokaji bor világhírre is. És miközben a csak agrártelepülések az 1600-as évektől fokozatosan elszegényednek és visszamaradnak, szemünk előtt nőnek meg gazdaságilag és kulturálisan is a hegyaljai mezővárosok: Gönc, Vizsoly, Tállya, Liszka, Patak és társaik. Előretörésük, meggazdagodásuk összefügg a világgazdaság változásával is, s így részben az egyetemes gazdasági fejlődés következménye, hogy a hazai kulturális életben éppen korszakunkban kapott olyan hangsúlyos szerepet ez a tiszta magyar és teljesen protestáns vidék.¹⁵

Ákár városnak vesszük a jelentősebb oppidumokat, akár pedig a korabeli jogi értelmezést fogadjuk el és csak a kiváltságos civitasokat tekintjük városnak, a város-lakók korántsem voltak mind polgárok. Még a kereskedők és a céhbeli iparosok egy része sem volt a szó igazi értelmében polgár, soraikban számos fél-paraszti elemmel találkozunk, akik részben mezőgazdaságból és állattenyésztésből éltek. A civitasokban és az oppidumokban egyaránt felgyűlt nagyszámú szolganépet, napszámos szökött jobbágyot, akik papíron sem rendelkeztek polgárjoggal, a kortársak sem tekintették polgárnak. A 22 szabad királyi város lakosságát kis jóindulattal 40 000-re becsülve, ez az összlakosság majdnem 2,5%-át tenné ki. Ez azonban nem a polgárok, csak a városlakók száma. Ha kétszáz év múlva, az 1781-es népszámlálás idején, a polgárság számaránya nem haladta meg a lakosság 2%-át,¹⁶ 1600-ban nem léphette túl az 1,5%-ot. Ez a nem is gazdag, nem is mindig művelt családostól 20—25 000 ember kevés volt ahhoz, hogy a magyar politikára vagy művelődésre rányomja a maga bélyegét. Különösen amikor társadalmilag visszavonulóban volt, s amikor nagyobb része nem is volt magyar, hanem német. Kolozsvárt és Kassát kivéve ugyanis civitasaink lakossága német. Saját nyelvi kultúráját többnyire féltőn óvja, papot, tanítót szinte csak Sziléziából vagy a birodalomból hozat, a magyar nyelv és műveltség elől ekkor még elzárkózik, külön világ.¹⁷

Más képet kapunk, ha a mezővárosok civis polgárságát is bevonjuk számításainkba. Ez az ekkor dinamikus fejlődő réteg, a szó nyugati értelmében ugyan éppen

¹⁵ Csizmadia Andor: *A magyar városi jog*. Kolozsvár 1941. 10. s. köv. I. — Dávid Zoltán: *A városi népesség Magyarországon 1785-ben*. (Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. 110. s. köv. I.) — Ember Győző: *A újkori magyar közigazgatás története*. Bp. 1946. 542. s. köv. I.

¹⁶ Benda Kálmán: *A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg Monarchiában*. Történelmi Szemle 1965. 398—399. l.

¹⁷ Jellemző pl., hogy amikor 1606-ban, a bécsi béke vívmányaként Pozsonyban hivatalosan megalakult az evangélikus egyházközség, a lelkeszt Szászországból, a rectort és a tanítót pedig Pfalzból hozták. Utódaik is sorozatosan a német birodalomból érkeztek. (Schmidt K. J.—Ebner G.—Markusovszky S.: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*. II. Pozsony, 1906. 65—66 és 191—198. l.)

úgy nem polgár, mint a városlakók többsége, de már nem is paraszt a szó feudális-kori értelmében. Ez a magyar cívis réteg, melynek száma legalábbis azonos a városlakókéval, tehető anyagi helyzetében szívesen áldoz iskolákra, műveltségre, illetve az ezt intézményesen tápláló református-egyházra. Megírható-e a magyar művelődés története az ekkor felfejlődő debreceni kollégium és hamarosan négyszázra tehető particuláza nélkül? Kihagyhatók-e a Szenci Molnár Albert tanulását anyagilag is támogató Asztalos Andrások a magyar irodalom és tudomány mecénásai közül? Annál határozottabban mondhatjuk, hogy nem, mert nemcsak anyagilag járultak hozzá a század irodalmának és tudományának fejlődéséhez, hanem azt nagymértékben a maguk világnézetére is formálták. Innen és tőlük, az ő támogatásukkal és az ő felemelésükre, ekkor indul el az az irodalom, mely, magyar burzsoázia nem lévén, paraszt-polgári eszmékkel csatlakozik az európai irodalom nagy demokratikus áramlatához.¹⁸ Szenci Molnár Albert élete és működése sem értékelhető helyesen, ha nem ismerjük a mezővárosok mozgékony társadalmát és forrongó szellemiségét, melyből ő is jött.

A polgárságnál jóval nagyobb számú volt az ország nemessége. Az 1781-es népszámlálás a lakosság 4,5%-át találta nemesnek.¹⁹ Ha tekintetbe vesszük, hogy a tömeges nemesítések (így a hajdú-kiváltság adományozása) éppen korunkra estek, s hogy a 18. század folyamán ezek egy részét visszavonták, továbbá tekintetbe vesszük, hogy 1711 után kereken 1 millió nem nemes telepítettek külföldről az országba, akkor aligha tévedünk, ha az 1600-as évekre százalékosan több nemeset feltételezünk, mint 1781-ben.²⁰ Számuk az összlakosság 5—6%-át tehetette ki, ami 150—180 000 fő. Ez a viszonylag nagy szám önmagában is sokat megmagyaráz a 17. századi magyar eseményekből. Ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy zömük szinte paraszti sorban élő, egy telkes kisnemes volt, s csak kicsiny hányada volt az ország ügyeiben szavát hallató birtokos nemesség. (Összehasonlításként említsük meg itt is, hogy a cseh és osztrák tartományokban a nemesség számaránya 2,5% alatt maradt, igaz Lengyelországban 6—7% körül járt. A nyugati országokban viszont 8—10% polgárral szemben nem egészen 1%-nyi nemes állt.²¹

A nemesség legnagyobb tömegben Felső-Magyarországon, a Tisza-menti megyékben élt. Szabolcsban, Szatmárban, Zemplénben és Borsodban számarányuk a 18. században is elérte a 20—30%-ot. Érthető, hogy a köznemesi megmozdulások tömegerejét ekkor és később is ezek a megyék adták. A nemesség százalékaránya 2—4 között mozgott Árvában vagy Zólyomban, s a Dunántúl nyugati részén sem haladta meg a 4—5%-ot. Viszonylag még legtöbben Pozsony és Nyitra megyében éltek. Erdélyben a legtöbb nemes a partiumi megyékben, azután Csík- és Udvarhely-széken volt található. A szászföldön viszont számuk nem érte el a másfél százalékot.²²

A nemesség óriási többsége ekkor még falusi birtokán lakott. Az egymástól távoleső, magános udvarházak nemesei a két vagy három hetenkénti megyegyűlése-

¹⁸ A mezővárosokra ld. Ember Gy.: I. m. 567. s. köv. 1.—Kovacsics J.: I. m. 131. 1. — Asztalos Andrásra: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiadta Dézsi Lajos. Bp. 1898. Id. Névmutató.

¹⁹ Pontosabban: Magyarországon 4,4% Erdélyben 4,8% (Thirring Lajos: *Magyarország népeisége II. József korában*. Bp. 1938. 58. 1.)

²⁰ Bakács I.: I. m. 131. 1. a 17. és 18. századra egyformán 4,5% nemeset feltételez, „figyelembe véve a nemesség abszolút számának XVII—XVIII. századi emelkedését.”

²¹ Benda K.: *A jozefinizmus*, i. m. 399. 1.

²² Mindezek természetesen a 18. századi állapotokból visszakövetkeztetett adatok. Ld. Thirring G.: I. m. 58. s. köv. 1. és Benda Kálmán: *Magyarország a XVIII—XIX. század fordulóján*. Szauder J., —Tarnai A. Szerk.: Irodalom és felvilágosodás Magyarországon Bp. 1974. 456—457. 1.)

ken találkozott egymással, itt értesültek az országos eseményekről, s itt alakították ki közös álláspontjukat. A városok féltékenyen ügyeltek rá, hogy falaik közé nemes ne telepedhessen, polgárjogot nemesnek nem adtak, — a nemesi és polgári érdek szembenállt egymással és életformájuk is más eszményekhez igazodott. A bizonytalan idők azonban a nemességet mindinkább a városok felé irányították, s éppen korszakunkban indult meg a betelepülésért folytatott harc. Az 1608. koronázás előtti 13. törvénycikk először mondta ki, hogy a városok nem tilthatják meg a nemesek betelepülését. Igaz, kimondották hogy a nemesi kiváltság a városon belül nem érvényes. Ekkor indult meg a városi zárt társadalmak lassú fellazulása.

A 17. századdal beköszöntő gazdasági depresszió Magyarországon is a nemesség megerősödését s ezzel együtt a majorsági gazdálkodás fokozását, a jobbágyság erősebb röghöz kötését hozta. Mivel a mezőgazdasági termények ára a korábbi egyharmadára zuhant, ugyanazon külföldi iparcikk, pl. a posztó, megvételéhez több terményt kellett eladni. Több terményt, élelmet kívánt a nagyúri udvartartás jelentős megnövekedése is. Mivel a mezőgazdasági termelési technika nem fejlődött, a mennyiségi fokozásra csak egy lehetőség maradt, az, hogy a birtokos minél több földet vonjon saját kezelésébe, s azt ingyen munkaerővel, robotban műveltesse²³. Mivel pedig a jobbágy természetes védője, a királyi udvar, az összeomlással fenyegető anyagi helyzetben nem is gondolhatott arra, hogy a török elleni védelmet saját zsoldosaival lássa el, kénytelen volt eltérni, sőt elősegíteni, hogy a nagybirtokosok fegyveres katonaságot tartanak, ez viszont békeidőben a földesúri elnyomás eszközévé vált.

Ezzel függ össze az a különben szintén Európa-szerte észlelhető, s a Habsburg Monarchia más országaiban is kitapintható jelenség,²⁴ hogy az 1600-as évek elejére a nemességen belül jelentősen megnőtt a főnemesség, a nagybirtokos arisztokraták súlya. Magyarországon a folyamatot, mely már a század közepén megindult, a 15 éves török háború gyorsította meg. Történetírásunk részleteiben még nem mérte fel azt a pusztulást, ami 1590 és 1604 közt az országban végbement. Az összeírások egybehangzóan azt mutatják, hogy az ország adózó jobbágyportáinak száma átlagban felére, a végvári vonal mentén pedig harmadára csökkent.²⁵ A pusztulás 1604-ben sem állt meg, sőt a Bocskai fölkelés harcai, Basta zsoldosai, vagy a hajdúk révén olyan vidékekre is átterjedt, amelyek a török hadszíntértől távolabb, mindeddig megkímélődtek.²⁶ Az 1607. elején a Felvidéken át Kassára utazó királyi biztosok

²³ A főúri udvartartás növekedésére, a több élelem előteremtése érdekében a majorság nagyobbítására vonatkozóan ld. Zimányi Vera: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt 1962. (Burgenländische Forschungen 46). 38. s köv. l.

²⁴ Ld. Brunner, Otto: *Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich*. Anzeiger der Österr. Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 1949. 512—513 l. — Mell, A.: *Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks*. Graz—Wien—Leipzig 1929. 313. s köv. l. — Benda Kálmán: *Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. Történelmi Szemle 1970. 408—409. l.

²⁵ *Extractus connumerationum portarum et domorum, 1590—1604*. Országos Levéltár, Magyar Kamara, E 554, Jankovich-gyűjt. Fol. Lat. 992. Fasc. 10.

²⁶ Illésházy Istvánnak Nyáry Pálhoz 1606. december 24-én írt levelében ezt olvassuk: „Irtam magam is [a megyéknek], hogy beadnák az ravást, de mindenkor mentötték magokat, hogy az rajtok való hajdúk miatt meg nem adhatják, és hogy teljességgel elpusztultak volna. Annakfölötte Liptó, Turóc, Árva, azok igen kicsin vármegyék, [együtt] mind az három sincs egy vármegyényi. El is pusztították őket, mind az egész esztendőben rajtok voltak az hajdúk. Hont, Bars, Nógrád azonképpen pusztá. [...] Nyitra minemő nagy vármegyé volt, mostan nem rónak ezeret benne, azt sem adhatják be, annyira elpusztult. Pozsony vármegyét az gyűlésbe kihagyták, hogy ravást ne adjon, mert mindenestül pusztá. Harmincöt pedig sohol egy sincs, mert barmot nem hajtnak, kereskedés nincs, áros ember nem mer járni, felvernék, és ha nem tudom kié volna is, elvönnék az hajdúk.” (Országos Levéltár. Zichy család lt. P. 707. Missiles 8171. sz.) — Nyugat-Magyarország pusztulására ld. Prickler, Harald: *Verlauf und Folgen der Bocskay-Rebellion im österreich-ungarischen Grenzraum*.

jelentéseiből egy teljesen elpusztult ország képe rajzolódik ki.²⁷ Nyomor és éhség fogadja őket minden felé, s ehhez járul a megdöbbenő felismerés, hogy felborult a termelés és a társadalom megszokott rendje, korábbi egyensúlyi állapota. A háborúskodás széles rétegeket kivetett a termelésből, egész falvakat rabszíjra fűztek, bujdosásba kergettek, virágzó városok váltak a tűz martalékkává, s a jobbágytság legmunkabíróbb korosztálya tömegesen állt hajdúnak.²⁸

A települések pusztulása, a népesség megrikkulása érezte hatását a nemesi társadalom vagyoni és hatalmi rétegződésében is. Az a köznemes, akinek 20—50 jobbágytelkéből a fele vagy kétharmada pusztává lett, vagyonilag és így politikai súlyban is jelentéktelenné vált. A sokszáz falu, több ezer jobbágyporta felett rendelkező nagybirtokos főnemes kevésbé érezte meg a pusztulást, arról nem is szólva, hogy mivel védekezési lehetősége nagyobb volt, birtokainak pusztulása sem volt akkora.²⁹

A társadalmi változás politikai következményei először a megyei életben jelentkeztek. A nagybirtokosok hatalmi súlya és tekintélye már a századfordulóra nyomasztóvá vált. Az alispán hova-tovább mindenütt a főispán jelölte, volt ahol salláriumának egy részét is ő fizette, s a nagyúr, a főispán előzetes hozzájárulása nélkül az alispán vagy a megye tisztikara még kisebb ügyekben sem mert határozni. Felső-Magyarországon, Zemplénben, Szabolcsban, vagy Abaújban a nagyszámú és viszonylag jómódú köznemesség még megőrzött valamelyes cselekvés-beli önállóságot, az északnyugati vagy a dunántúli megyék azonban moccanni sem mertek a Zrínyiek, Nádasdyak, Batthyányak vagy az Illésházyak engedélye nélkül.³⁰ „Azért, kegyelmes uram, én nagyságod szolgája lévén, vagy éjjel, vagy nappal az nagyságod parancsolatja érkezik, szolga lévén, mindenkor készen vagyok.” — írta Bakáts Sándor, Zala megye tekintélyes köznemesi családból való alispánja Batthyány Ferenc főispánnak 1607. április 14-én.³¹ A megyegyűléseken a szokott jobbágyok, a zálogbirtokok, az örökségek ügye nem egyszer kavart vitát, országos politikai kérdések azonban csak ritkán kerültek szóba. Ha pedig mégis, többnyire minden szó nélkül tudomásul vették a nagyúr álláspontját, amit az alispán tolmácsolt. Az 1600-as évekre a megyei élet visszaesett. Sorozatos a panasz, hogy a gyűléseket kevesen látogatják, hogy a tisztségeket senki sem akarja vállalni, annyira, hogy egyes megyék büntetéssel sújtják a gyűlésről távolmaradókat és azokat, akik megválasztásuk esetén nem veszik fel a tisztséget. Egyébként a megye országgyűlési követeinek személye is a főispán hozzájárulásától függött. Az 1607 márciusi kassai részgyűlés, amelyen a hét rebellisnek számító felső-magyarországi megye küldöttei vettek részt, csak akkor mert tiltakozni a bécsi békével ellenkező uralkodói rendelkezések ellen, amikor erre Illésházy István engedélyt adott. Az 1608-as koronázó országgyűlésen pedig, mely törvénybe iktatta a rendiség győzelmét az uralkodói hatalom ellenében, a nem egyszer

Österreich und die Türken. Internationales kulturhistorisches Symposion Mogensdorf. 1969. Eisenstadt 1972. 157. s köv. l.) Adatai szerint a mai Burgenland területén 118 falu, a települések közel fele elpusztult, a személyi veszteség 5—20%-os volt.

²⁷ Thurzó György és Forgách Zsigmond királyi biztosok sorozatos jelentései: Hofkammerarchiv, Bécs, Hoffinanz. Ungarn. Fasc. 92. (Sajtó alatt a Magyar Országgyűlési Emlékek XIII. kötetében.)

²⁸ Benda Kálmán: *A Bocskai-kori hajdúság összetétele*. (A hajdúk a magyar történelemben Debrecen 1969. 24. s köv. l.)

²⁹ Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 409. l.

³⁰ Degré Alajos: *Magyei közgyűlések a XVI—XVII. századi török háborúk korában*. (Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 25 s köv. l.) — Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 410. l.

³¹ Országos Levéltár Batthyány család lt. P. 1314. Missiles No. 1400.

viharos tárgyalásokban a megyei küldöttek meg sem szólaltak; ha a nagyurak egymásközt már megegyeztek, szabad volt vivátozniok.³²

Az a régebbi nézet, amely szerint a Bocskai-szabadságharcban, majd általában a 17. század politikai mozgalmaiban a magyar köznemesi tömegek politikai megnyilatkozását kell látni,³³ aligha lehet igaz.

Ugyanakkor nem is vitás, hogy a fejlődés ilyen alakulásának, annak, hogy a politikai irányítás és hatalom néhány főúri család kezébe került, megvoltak az előnyei. Politikai szempontból biztosította az egységes fellépést, művelődési vonatkozásban pedig a nagyvagyonú néhány család udvara valamelyest pótolta a hiányzó királyi udvart. Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarának kiépüléséig, az 1610-es években, a királyi Magyarországon pedig később is, az egyes főúri központok képeztek a magyar műveltség bástyáit, Ecsed, a Báthoryak vára, Sárvár a Nádasdyak, Németújvár a Batthyányiak, Biccse a Thurzók, Csáktornya a Zrínyiek, később pedig Kismarton, az Eszterházyak fészke. A főúri udvarok jellegeből következett, hogy együttesen sem tudták pótolni Mátyás király egykori udvarát.

Az ország 90%-át kitevő jobbágy-parasztság viselte a háborús pusztítások és a gazdasági hanyatlás terhének a javát. Török vagy tatárdúlás, zsoldosjárás, vagy hajdútamadás őket pusztította elsősorban. A századforduló pusztulására jellemző, hogy csak az 1596-os török hadjárat során, és csak Szabolcs megyéből kerek számban 10 000 embert hurcoltak el, hogy 1599-ben Bars megyében falvanként átlagban 30 embert fűztek rabszjára, s hogy 1606-ban a korábban ellenséget nem látott Sopron megyéből is több ezren kerültek tatár fogságba.³⁴

Az emberek pusztulásánál nagyobb volt a vagyoni romlás. Szabolcs megye 3998 adóköteles házából a tizenötéves háború után 161 maradt, a többi elpusztult, lakatlanná vált, vagy török hódoltság alá került. Szatmárban az 1037 házból 599, Zemplénben a 10 293-ból 3304, Borsodban a 2797-ből 337 ház maradt meg. De nemcsak keleten, az ország többi részén is nagy volt a pusztulás. Nyitra megyében 17 909 házból 3692, Pozsonyban 11 860-ból 3542 maradt s a pusztulás a Dunántúl nyugati részén is 40%-os volt. Mivel pedig a füstpénznek is nevezett egy forintos hadiadót házanként fizették, az 1590-ben még kerekén 240 000 forint bevétel 1598-ra 190 000-re, 1604-re pedig 65 000 forintra csökkent.³⁵ Az adók, a kincstári bevételek katasztrofális zuhanása talán legjobban mutatja a királyság gazdasági erejének romlását.

³² Az idevágó részletadatokat ld. a Magyar Országgyűlési Emlékek sajtó alatt levő XIII. és XIV. kötetében. Vö. Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 419. s. köv. l.

³³ Ld. pl. Károlyi Árpád: *A bécsi béke* (Magyar Országgyűlési Emlékek. XII. Bp. 1914. 107. s. köv. l.)

³⁴ Veress Miklós: *Szabolcs megye adózó népessége a XVI—XVII. században*. (Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. 6—7. l.) — Dávid Zoltán: *A házak száma és a népesség XVI—XVII. századi forrásaikban*. (Történeti Statisztikai Közlemények 1958. 74. s. köv. l.) — Matunák Mihály: *Az 1599. évi barsvármegyei tatárjárás*. (Történelmi Tár 1905. 590—599. l.) — Csapodi Csaba: *Bars megye verebéli járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban*. Bp. 1942. 23—24. l. — Sopron megye pusztulása ld. az 1606-os kimutatásokat: Sopron város levéltára. Lad. XXIV. et Y, Fasc. 10. No. 686. és 687.

³⁵ Ld. a 25. és a 34. jegyzetekben idézett forrásokat, valamint a hadiadó összegéről készült 1582—1601 közti összehasonlító kimutatást: Kriegsarchiv, Bécs, Hofkriegsrat. Prager Hofkriegsrat. Akten. Fasc. 71. No. 68. — A szabad királyi városok taksájára egy kimutatás, mely feltünteti a „hagyományos” összeget s azt, hogy ezt a pusztulásra és szegénységre való tekintettel mennyivel kellett csökkenteni (végösszegek: korábban 45 300 Ft., csökkentett 29 300): Országos Levéltár. Magyar Kamara. Ben. Resol. E 21. 1609. jan. 12. — A bérbeadott kamarai birtokok 1604-es és 1607-es várható jövedelméről egy részletes kimutatás (mely szerint 1604-ben a jövedelem 3 099 Ft volt, 1607-re ennek fele várható): Hofkammerarchiv, Bécs, Hoffianz. Ungarn. Fasc. 92. Conv. 1607. máj. Fol. 194—199. — A Pozsonyi Kamara 1608-as összes bevétele 38 373 Ft-ot tett ki. Peck Leopold kamarai tanácsos elszámolása: Országos Levéltár. Magyar Kamara E 544 Jankovics

Pedig a parasztság állami adójából még ez a 65 000 forint is csak elméletben folyt be, ennek mintegy egyötöde eltűnt a beszedők kezén. 1609-ben törvényt is hoztak, amely utólagosan elszámolásra kötelezte a megyei adóbeszedőket, s rendelkezett a hiányok visszamenő befizetéséről. A rendelkezés írott malaszt maradt csupán.³⁶ Nyilván nem véletlen, hogy míg a 16. század feltörő családjai a törökverő vitézek és a tőzsérek közül kerültek ki, a 17. század új arisztokratái többnyire az adóbeszedők sorából jöttek.

Nem volt jobb a helyzet Erdélyben sem, ahol Báthory Zsigmond lemondása után, az egymással versenyt pusztító Basta, Mihály vajda, török és hajdú csapatok teljesen tönkretették a virágzó fejedelemséget. Makkból és fakéregből sütötték a kenyeret, s az éhenhaltak számát még csak körülbelül sem tudjuk felbecsülni. A legyöngült szervezeteket járványok támadták meg, s elvitték, aki még életben maradt. A pestis egész sorokat vágott ki a népességből. Segesvárott állítólag 2000 embert vitt el, s a városok utcáin, a romok között, temetetlenül heverték a holttestek. Báthory Gábor uralma újabb háborúkat hozott. Erdély csak 1613 után, Bethlen Gábor uralkodása alatt állt talpra. Az 1620-as években adójövedelme már felülmúlta a királyi Magyarországét.³⁷

De nemcsak a jobbágy-adó összege csökkent, az 1600-as évekre a városok is fizetéseképtelenné váltak, s ami ennél is súlyosabb, elpusztultak a felvidéki bányák. Egy évtizedre leállt Besztercebányán a réztermelés, s a körmöci aranybányászat is nagyon akadozott.³⁸ Az ország külkereskedelmi bevétele, a kimenő és bejövő árukra rakott harmincadvám, az állam egyik fő jövedelme, az 1580-as években 550—600 000

---

gyűjt. 1607 79. csomó 9. pallium. — A pusztulás mikéntjének érzékeltetésére idézzük Barathy István-nak, az esztergomi érseki uradalom a Kamara által kirendelt felügyelőjének egy jelentését. 1607. április 4-én így számolt be az Érsekújvár környéki falvak helyzetéről: „Haec bona Strigoniensia vel archiepiscopalia adeo sunt devastata et in summam paupertatem redacta, ut nisi ipsi subventum et ad refocillandum sublevamen aliquod datum fuerit, procul dubio et ea bonorum praedictorum deploranda pars brevi tempore in nihilum redigetur. Etenim si illa bona perlustrabuntur, comperietur quod aliquot possessiones saltem circa Uyvar existentes igne absumptae sint: Tardoskedd, Niarhid, Gugh, Aniala, Kwr, Imeö, Leek sunt per totum desolatae. Suburbium Uyuariense quod bene poterat quatuor vel quinque possessiones constituere bonas, est totum desolatum. Reliquorum oppidorum ac villarum territoria, licet domus vel tuguriola exstent, attamen hominibus et pecoribus carent. Pars in turcicam ditionem pro futura permansione, experientes crudelitatem nefariam haidonum se contulit, saltem ex duobus oppidis, Vdward et Nazuad 172 currus onerati et referti me madidis oculis inspicientes, multis cistis aliisque rebus cum maxima Turcárum comitiva et plurimis pecoribus versus Kechkemet, Czegled et Körös se contulerunt, ex aliis possessionibus similiter turmatim discesserunt. Residuitatem Turca et Tartarus captivando in suam potestatem redigit et eorum qui vel spontanea voluntate non discesserunt, vel Turca violenter non abduxit, pecora omnia abegit. Frumentum omnis generis ab aliquot annis corrasum et reconditum, partim haidones cum Turcis et Tartaris in istis partibus delitescendo consumpserunt, partim vero ipsi haidones versus Budam et ad alia loca turcica devehendo apretiaverunt, adeo ut multi fame et prae nimia angustia demortui et dietim moriantur...” (Hofkammerarchiv, Bécs, Hoffinanz Ungarn. Fasc. 92.)

³⁶ 1609: 63 tc. — Vö. a Magyar Kamara 1616. december 31-i jelentésével, amely megyénkint kimutatja a be nem fizetett összegeket: Dunamelléki Ref. Egyházkerület Levéltára. Jerney gyűjt. I. 227—280. l.

³⁷ Erdély pusztulására ld. Benda Kálmán: *Bocskai István*. Bp. év nélkül. (1942) 125. s köv. l. és Makkai, Ladislas: *Histoire de Transylvanie*. Paris—Budapest 1946. 200. s köv. l. — Bethlen Gábor jövedelmére: Mráz Vera: *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*. Századok 1953. főleg 536. s köv. l. — Vö. Benda K.: *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie*. (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963. 439. s köv. l.)

³⁸ Péch Antal: *Alsó Magyarország bányamivelésének története*. I—II. Bp. 1884—1887. — Paulinyi O.: *Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte...* (Nouvelles Études Historiques. I. Bp. 1905. 181. s köv. l.) Sok adat található, főleg a háborúk során tönkrement besztercebányai rézbányákra az 1607-es királyi biztosi jelentésekben (ld. 27. jegyz.) és a bányavárosok országgyűlési követeknek adott utasításokban. (ld. a *Magyar Országgyűlési Emlékek* sajtó alatt levő XIII. és XIV. k.)

forint, az 1600-as évekre 200—210 000 forintra zuhant, ahogy ezt Zimányi Vera sajtó alatt levő kutatásai kimutatják.³⁹ A bevétel a béke beállta, 1608 után is alig növekedett. Ugyanakkor az állami kiadások egyre emelkedtek. Párezres tételeket, mint a főméltóságok, vagy az országos tisztviselők fizetése most ne is említsünk,⁴⁰ a katonai kiadások emelkedtek korábban elképzelhetetlen magasságokba. A bécsi Haditanács számviteli szerinti a végvárak elengedhetetlenül szükséges katonaságának egy évi zsoldja egy millió forintra rúgott, s legalább ennyi kellett volna a várak karbantartására.⁴¹ Ennyi pénz pedig sehöl sem volt. A belső bevételek alig tettek ki párszázezer forintot, a Német Birodalom nagyjából félmillió hadisegélye pedig rendszerint elúszott az udvartartás költségeire. Már a századfordulóra kialakult az a szokás, hogy a kincstárral szemben bizalmatlan osztrák és cseh tartományok közvetlenül fizették az őket védő magyar várak zsoldját, igaz, hogy ellen szolgáltatásul megszerverték a pozsonyi és a dunántúli harmincadhelyek bevételét.⁴² A végvárakban a katonaság fizetetlen volt. 1609-ben kereken két évi zsoldal tartozott nekik a kincstár.⁴²

Mindezek után azonban most már szólunk kell az országban uralkodó Habsburg királyok politikájáról is. Nem volt szavuk mindehhez? Szó nélkül túrték a belső anarchiát, s tudomásul vették, hogy az egyre csökkenő bevételek is elsikkadnak a rendek kezén? Nem törekedtek országaikban a hatalom központi kézbevitelére?

A Habsburgok kezdettől fogva arra igyekeztek, hogy különböző országaikat a rendi szervek fölött álló központi hivatalok révén egységes kormányzat alá vonják. Már I. Ferdinánd létrehozta az Udvari Kancelláriát és az udvari Kamarát, majd az Udvari Haditanácsot s ezeknek alárendelte az egyes országok igazgatási szerveit. A központi hivatalok működése azonban kezdettől fogva akadozott. Egyrészt a rendi ellenállás gátolta működésüket, másrészt a krónikussá váló pénztelenség, mely megbénította a központi adminisztrációt. Még legjobban a kamarai közigazgatás működött, bár itt is lépten-nyomon hatásköri viták lángoltak fel, s végülis a kamarák elsősorban a kincstári adósságok számontartására szorítkoztak.⁴⁴

³⁹ Zimányi Vera: *Konjunktúra és depresszió*, i. m. (ld. 7. jegyz.) — Ember Győző: *Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században*. Századok 1961. I. s. köv. I. — A Pozsonyi Kamara harmincad-bevételei az 1590-es években így alakultak: 1596: 113 855 dénár; 1597: 90 639 dénár; 1598: 52 911 dénár (Hofkammerarchiv, Bécs. Hoffinanz Ungarn, Fasc. 68. Conv. 1600. Szept. Fol. 81—88.); 1607. első negyede: 2530 dénár (Uo. Fasc. 92. Conv. 1607. ápr. Fol. 145—149.)

⁴⁰ Az országos főméltóságok évi 600, a püspökök egyenkint évi 400 Ft-ot kaptak. (1607-es kimutatás: Hofkammerarchiv, Bécs. I. h. Fasc. 93. Conv. 1607. Sept. Fol. 45—52.)

⁴¹ A Haditanács kimutatása, amely váranként a katonaság számát is feltünteti: Kriegsarchiv, Bécs. Alte Feldakten 1607. No. 13/1. — Egy 1608-as, a várak felszerelésére és javítására is részletesen kiterjedő összeállítás egykorú másolata: „Verzeichnus, was in friedens-zeit auf des kriegsguberna-menti in Hungern [...] gränizgepeu [-Gränizgebau] und befestigung [...] fuer unkosten vonnöthen sein.” Kelt. nélkül., 1608. március. Bayerisches Geheimes Staatsarchiv, München, Kasten Schwarz 3384/2. Fol. 381—384. — Török háború esetére a Haditanács költségvetése évi 7 millió forintot irányzott elő, igaz, hogy ez a számítás a Német Birodalom számára, a segélykérés alátámasztására készült. Az 1607. okt. 8-i előterjesztést közli Stieve, Felix: *Vom Reichstag 1608. bis zur Gründung der Liga*. München 1895. (Briefe und Acten aus der Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. VI.) 110. s. köv. I.

⁴² Pl. Győr vára közvetlenül Alsóausztriától, a horváth végrehelyek a gráci kamarától kapták zsoldjukat, ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a parancsnokot is ők nevezzék ki, persze maguk közül valót. Ez roppant bonyodalmakat okozott, amikor az 1606-os bécsi béke kimondotta, hogy a végvárakba magyarokat kell kapitánynak kinevezni. 1607—1608-ban is sorozatos tárgyalások folytak ez ügyben a magyar, osztrák és a stájer rendek közt. (Ld. Steinwenter, A.: *Steiermark und der Friede von Zsitvatorok*. Wien 1956. és a sajtó alatt levő *Magyar Országgyűlési Emlékek XIII. és XIV. k.*)

⁴³ Mátyás főherceg, mint Magyarország kormányzója, hogy törleszthesse a hajdúk és a végvárak elmaradt zsoldját, 1607. elején magánosoktól kisebb-nagyobb összegekben 525 000 Ft-ot vett fel kölcsön. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Handschriften-W. 188. Fol. 28—29.)

⁴⁴ Az elmondottakra és a hivatkozásokra ld. Fellner, T. — Kretschmayr, H.: *Die österreichische Zentralverwaltung*. I. Abt. I—III. Wien 1907. — Loebel, A. H.: *Beiträge zur Geschichte der kaiserli-*

Ferdinánd utódai alatt azonban a központosítás elakadt, sőt megosztó tendenciák érvényesültek. Már Ferdinánd király feladta a birodalom egységét, amikor Belső-Ausztriát (Stájerországot, Karinthiát és Krajnát) második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a harmadik fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. Ezen utóda, Miksa sem változtatott, Rudolf pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig kormányzói jogkörrel öccsét Ernőt, majd ennek halála után Mátyást állította. Nem túlzás annak feltételezése, hogy ha a Habsburg család oldalági az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. Rudolf Prágába költözésekor kettészakadt az udvari kancellária, a Haditanács és az Udvari Kamara is. Ennek Bécsben maradt részlege Ernő, majd Mátyás főherceg utasításait követte, s 1607-8-ban már többször szembehelyezkedett a prágai részleggel.⁴⁵

A központosításnak a közigazgatás mellett, másik fontos eszköze a központilag irányított, csak az uralkodótól függő hadsereg volt. A Habsburg Monarchiában a Haditanács csak részben tudta megvalósítani a központi katonai irányítást. A rendek megerősödésének egyik fontos tényezője, éppen Magyarországon az volt, hogy az udvar a török elleni határvédelmet kénytelen volt jelentős részben a magyar és a keleti osztrák tartományok rendekre ruházni. Ennek következtében a rendek is beleszóltak a hadsereg dolgaiba, Magyarországon pedig a kormányzat kénytelen volt eltérni, hogy a nagybirtokos főúrak saját katonasággal rendelkezzenek.⁴⁶

A központosítás sikerét azonban az is akadályozta, hogy a Habsburg kormányzat nem tudott kinőni a középkori keretből. Tovább élt az államnak az egyházzal való összefonódottsága, ezzel összefüggésben a kormányzat hierarchikus jellege és a személyi vonások túltengése. Az e korbéli francia közigazgatásnak egyik jellemzője, hogy az uralkodó mind hagyobb számban vonbe polgári szakembereket, s az adó-behajtást teljesen kiveszi a rendek kezéből. A Habsburg politikában ilyen törekvésekkel még sokáig nem találkozunk. A birodalmi szervek rendelkezései így aztán rendszeresen megfeneklettek már a vezető tisztviselőknél, majd az egyes országok kormányzatainál, Magyarországon pedig a megyék szinte teljesen függetlenül jártak el belső ügyekben. Rudolf és utódainak politikája a spanyol példakép hatása alatt mondható despotikusnak, de centralisztikus nem volt.

Mindehhez járult az az Európa-szerfe egyedülálló dolog, hogy a Habsburgok nem azonosították magukat országaik érdekével. Politikájuk középpontjában egyrészt a Német Birodalom fölötti tényleges uralom kivívása állt, (ennek rendelték alá a törökkel folytatott küzdelmet is) másrészt pedig a spanyol birodalom trónjának megörökléséhez igazodó meg-megújuló törekvések. Miksa, Rudolf, vagy II. Mátyás mindenekelőtt császárnak érezte magát, s Magyarországi, de ausztriai és csehországi politikájukat is alárendelték családi törekvéseiknek. Ez előbb csak feszültséget, később súlyos ellentéteket szült a központi kormányzat, az uralkodó és az egyes országok között, különösen Magyarországon, amely joggal sérelmezte, hogy az

chen Zentralverwaltung im ausgehenden 16. Jahrhundert. (Mitteilungen des Inst. Für Österreichische Geschichtsforschung 1906. 629. s köv. 1.) – Helbling, E. C.: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte.* Wien 1956.

⁴⁵ Fellner-Kretschmayr: *Zentralverwaltung.* i. m. I. 147. 1.

⁴⁶ Bizonyos esetekben a kormány nemcsak hogy elnézte, hogy a főurak saját katonaságot tartanak, hanem még kötelezte is őket erre. Így amikor 1607 végén Zrínyi Miklós kérte, hogy az állandó török becspások ellen, a Muraköz védelmére az uralkodó rendeljen ki 300 lovast és 500 gyalogost, Rudolf 1608 január 4-én rendelkezett, hogy Zrínyi „aus seinem aigenen seckhel, weil er ansehnliche und bis an das Adriatische mer sich erstreckende güetter besitz und geniess” fogadja fel a szükséges katonaságot. (Kriegsarchiv, Bécs. Hofkriegsrat. Akten. Expedit. 1608. jan. No. 3.)

uralkodó még a török elleni védekezést sem szervezi meg, s hogy a török hadjáratok és a császári zsoldoscsapatok garázdálkodása következtében, az ország teljes pusztulásra jutott.⁴⁷

Az uralkodóház és országaik ellentéte különösen kiéleződött a reformáció révén. A nyugati tartományokat kivéve, a Habsburg országok mind csatlakoztak a reformációhoz, s az 1580-as évekre a monarchián belül erős protestáns többség jött létre. Csehországban a husziták és utraquisták mellett a kálvinizmus és a luteranizmus is erősen térhódított. Morvaország kerekén 350 egyházközségéből 300, Szilézia és Lausitz egészében luteránus volt. Alsó- és Felső-Ausztriában viszont jelentős katolikus kisebbség is maradt. A protestánsok zöme itt is luteránus, de Felső-Ausztriában a hangadók kálvinisták. A stájer nemesség nagy többségében luteránus volt, Karinthiában és Krajnában ugyancsak az ő kezükben volt a többség.⁴⁸

A magyarországi helyzet ismert. Azt mondhatjuk, hogy csak a horvátok maradtak katolikusok, különben az egykor római katolikus lakosság óriási többségében protestánssá lett. A katolikus egyház gyakorlatilag szinte megszűnt. Egy 1606 elején a római Curia tájékoztatására készült, minden jel szerint Verancsics Faustus csanádi püspök által írt jelentés szerint, ez időben a magyar királyság egész területén mintegy 300 katolikus áldozás volt, beleértve ebbe a számba a fő- és az alsópapságot és a szerzetesrendek tagjait is, — ezek zöme is horvát területre esett.⁴⁹ Possevino jezsuita szerzetes följegyzései szerint 1584-ben az erdélyi fejedelemség területén 500 protestáns prédikátor (200 luteránus, 200 kálvinista és 100 unitárius) mellett mindössze 10 katolikus egyházi személy volt. Ebből is 4 a somlyai Báthoryak birtokain.⁵⁰ De nemcsak papság nem volt, a hívek is nagyon megfogyatkoztak. Ahogy az említett 1606-os jelentésben olvassuk, „ezer eretnek esik az országban egy katolikusra”. A görögkeleti román és rutén lakosságot nem számítva, a parasztságnak mintegy 10—15%-a maradhatott katolikus, a városok viszont teljesen protestánssá lettek, a nemesség pedig legalább 9/10-ed részében. A Dunántúlon és a nyugati Felvidéken a lakosság jórésze lutheránus, a felső-magyarországi fő- és köznemesség, parasztság és mezővárosi polgárság viszont szinte teljes egészében kálvinista, Erdélyben részben unitárius.⁵¹ Politikailag a kálvinista nemesség volt a hangadó.⁵² Persze a katolikus

⁴⁷ Az elmondottakra ld. Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 412. 1. és Makkai L.: *Az abszolutizmus*, i. m. 197—199. 1.

⁴⁸ A kérdés irodalmára ld. Mecenseffy, Grete: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz — Köln. 1956. és Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 414. 1.

⁴⁹ Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria. Archivio Segreto Vaticano. Róma. Collezioni varie. Fondo Borghese Series III. T. 7. c. Fol. 384—387. Keletkezésére és szerzőjére ld. Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról (A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. III. 1933. 160. s. köv. l.) Verancsics-csal megegyező képet rajzolt a katolikus egyház helyzetéről a prágai pápai nuncius is 1604-es jelentésében. Közli: *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem. 1592—1628*. III. Epistulae et acta Johannes Stephani Ferrerrii. 1604—1607. Pars. I. Sectio I. Ed. Zdenek Kristen. Praga 1944. 362. s. köv. l. — A szerzetesrendek vonatkozásában jellemző adat, hogy a népszerű obszerváns (salvatorianus) ferenceseknek Mohács előtt nagyjából 1700 rendtagja volt, 1602-ben öt rendházuk volt (a királyságban Szokolca és Hradistye, a török területen Gyöngyös, Erdélyben Csiksomlyó és Moldovában Bákó) összesen 32 szerzetessel. (Telek József kéziratos rendtörténete: *Historiae chronologicae provinciae Hungariae SS. Salvatoris*. Pars Prima. Magyarországi Ferences Rendtartomány Levéltára. Bp.)

⁵⁰ Antonio Possevino della Compagnia di Giesu: *Transilvania (1584)*. Per cura del Andrea Veress. Bp. 1913. (Fontes Rerum Transylvanicarum. T. III.) 65. l.

⁵¹ Szántó Arator István jezsuita 1600-as jelentése az erdélyi katolikus főnemességről szólva mindössze a somlyai Báthoryakat, s a velük rokon Tholdy, Telegdy és Keresztury családok összesen nyolc tagját tudja megnevezni. (Fraknoi Vilmos: *Pázmány Péter*. Bp. 1886. Magyar Történelmi Életrajzok, 8. l. 5. jegyz.)

⁵² Ld. Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon 1971. 322. s. köv. l.

püspöki székeket azért betöltötte az uralkodó, akkor is, ha püspökségük területe a török területre esett, ha híveik nem is voltak, s ők maguk Bécsben vagy Nagyszombatban az udvar kenyérére éltek. Kinevezték őket, mert a püspökséggel a középkori magyar alkotmány értelmében politikai jogok jártak. A püspök-tagja volt a királyi tanácsnak, s mivel a világi urak közt katolikus már alig akadt, szükség volt rájuk.

A nagy többségében protestánsná vált birodalomban a Habsburgok ugyanis mindvégig ragaszkodtak a katolikus egyházhoz és az ellenreformáció politikájához. Így a magyar rendiség és az abszolút uralmat célzó Habsburg politika lassan érő s időszakunkban kirobbanó ellentéte is, mint a reformáció és ellenreformáció harca jelentkezett.

A katolikus vallás egyeduralmának visszaállítására protestáns tartományaikban a Habsburgok egyetlen szövetségest találhattak csak: a klérust. Így a klérus, mint a trón egyetlen támasza, mind nagyobb hatalomhoz jutott, s mivel veszteni valója nem volt, állandóan támadásra tüzelte az uralkodót. Rudolf alatt a pápai és a spanyol udvar által is erőteljesen támogatott püspöki kar bizonyos vonatkozásokban már döntő tényezője a Habsburg politikának. Ezáltal viszont még inkább konzerválódott a politikában és az államvezetésben, ami középkori maradvány volt, s a rendi dualizmus szinte trializmussá lett, amelyben a hatalmon az uralkodó, a katolikus klérus és a protestáns rendek osztoztak. A mind labilisabb társadalmi helyzetben a szembenálló három fél közül kettőnek az ideiglenes szövetsége teljesen felboríthatta a hatalmi viszonyokat. Ez történt 1608-ban, amikor a rendek és a klérus politikai szövetsége meghátrálásra és lemondásra kényszerítette a magára maradt Rudolfot.⁵³

Miközben az 1590-es évekre kiéleződött az udvar és a rendek hatalmi ellentéte, nagy anyagi és véráldozattal, de lényegében eredmény nélkül folyt a 15 éves török háború. A háborús gépezet táplálása kimerítette az örökös tartományokat, a háború színtere, Magyarország pedig végső romlásba jutott. Az udvar 10 millió felüli adósságtól is nyomva, a pénzügyi összeomlás szélén állt,⁵⁴ a fizetetlen zsoldoshadak garázdálkodása — elsősorban Magyarországon, de a cseh- osztrák-tartományokban is — minden képzeletet felülmúlt. Ennek a kormánynak csak egy következménye lehetett: az uralkodó elleni rendi fölkelés, amely rendi fölkeléshez azonban az elkeseredett polgárság és a koldussá tett parasztság is csatlakozik.

Annak okait keresve, hogy a rendi ellenállás és az országos elkeseredés miért csak Magyarországon jutott el a fegyveres fölkelésig, nem elegendő arra rámutatni, hogy Rudolf uralma a legnagyobb súllyal Magyarországra nehezedett, s hogy a rendi ellenállás itt támaszkodhatott leginkább az önálló államiség hagyományaira. Utalnunk kell mindenekelőtt arra, hogy a birodalomban Magyarország volt az egyetlen, amely fegyverben állt. Minden nagyúr külön, csak tőle függő fegyveresekkel rendelkezett, azon kívül, hogy a végvárakban és a mezei hadakban több tízezer ember szolgált állandóan. Kéznél volt tehát az a fegyveres erő, sőt a török személyében a külső szövetséges is, amelyet, ha a rendek a maguk oldalára tudtak állítani, sikerrel fordulhattak szembe a központi hatalommal. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyar rendiség nemcsak a legerősebb, de a legöntudatosabb volt a Monarchiában. A magyar urak hozzászórtak az önálló cselekvéshez, s legjobbjait erős politikai és közjogi érzék jellemezte, amit nem mondhatunk el a cseh és főleg az osztrák arisztokratákról. Itt mutatkozott meg annak jelentősége, hogy a köznemesi tömegek kiszorultak a politikai irányításból, s a vezetés és az intézkedés néhány fel-

⁵³ A részletekre ld. *Magyar Országgyűlési Emlékek XIV.* (sajtó alatt) és Benda Kálmán: *Absolutismus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts.* Südostforschungen 1974. 85. s. köv. 1.

⁵⁴ Loeb: *Beiträge*, i. m. 668. s. köv. 1. — Makkai L.: *Az abszolútizmus*, i. m. 200. s. köv. 1.

tétlen tekintéllyel rendelkező nagybirtokos főnemes kezébe került. Lengyelországban ebben az időben a rendi törekvéseknek nagy és figyelemreméltó elméleti irodalma jött létre,⁵⁵ a gyakorlati politikában azonban a lengyel rendek nem tudták valóra váltani az elméletet, már csak azért sem, mert a köznemesi tömegek, maguk felett tekintélyt nem tűrő anarchisztikus viselkedése megakadályozott minden egységes fellépést. Magyarországon nem volt a rendi törekvéseknek számbavehető irodalma, a gyakorlati politikában azonban a nemesi vezérek minden elméleti iskolázottság nélkül is megállták a helyüket. Közöttük kitűnő politikai érzékkel rendelkező, messzenéző államférfiak voltak, akik jó stratégiáknak és még jobb taktikusoknak bizonyultak.⁵⁶ Törekvéseik egybevágtak a rendi törekvésekkel, de a nemesi jogokért folyó küzdelmet közjogi síkra emelték, s az sem vitás, hogy Rudolffal szemben az ország érdekét képviselték.

A magyar rendi ellenállás győzelmére a koronát az 1608-as pozsonyi országgyűlés tette fel. Ha az új uralkodó, II. Mátyás vallási vonalon engedményeket és biztosítékokat ad a protestáns rendeknek, akkor föltehetően sikerrel alkudozhat a politikai vonatkozásokban. A dinasztikus politikához való ragaszkodás azonban megkövetelte Mátyástól, hogy szövetségesei, a Vatikán és Spanyolország, az országon belül pedig a klérus kívánságait mindenképpen figyelembe vegye. Ez pedig azt jelentette, hogy politikai, hatalmi téren adott engedményekkel kellett az egyházi vonatkozású kívánságokat leszerelni. A koronázás előtti és utáni törvények lényegében fenntartották a katolikus klérus korábbi politikai irányítószerepét, ugyanakkor szinte minden jogot kicsavartak az uralkodó kezéből, egészen odáig, hogy a király a rendek jóváhagyása nélkül nem üzenhet háborút és nem köthet békét. Az uralkodói hatalom a Monarchia egész területén visszaszorult, a magyar rendek pedig korábban elképzelhetetlen joguk birtokába jutottak.

A protestáns rendi tábor természetesen csak a főcélokban volt egységes, abban, hogy az ország társadalmi és politikai rendjében a nemesség abszolút uralomra jusson, a részleteket illetően az egyes csoportok közt voltak ellentétek. Tudjuk, hogy Bocskai Istvánnal is szembenállt a politizáló nemesek egy jellegzetes és jelentős csoportja, élen Illésházy Istvánnal, s ez a csoport a radikális nézeteket valló fejedelemmel szemben, a megalkuvást képviselte. Kátay Mihály kancellár, Rimay János, akkor fejedelmi titkár, Nyáry Pál, Apponyi Péter voltak fő tagjai ennek a csoportnak (a császári párton idesorolható Thurzó György és bizonyos fokig Napragyi Demeter püspök), mely egyházi vonatkozásban a türelmet, politikai téren a Justus Lipsius és az új sztoikus filozófia által propagált békés megegyezést és egymás mellett élést képviselte a 16. századi humanista hagyományok jegyében.⁵⁷ Az új korszak azonban már szembenállt a humanizmussal, a politikai életben és az egyházban előrenyomulóban volt a „vagy-vagy” türelmetlensége, s abszolútizmus és rendiség, ellenreformáció vagy orthodox protestantizmus egyaránt végletes álláspontról harcot hirdetett a másik ellen. Jellemző, hogy a más vonatkozásban manieristáknak is nevezett Bocskai-ellenzék⁵⁸ maga is csak a fejedelem fegyveres sikereinek köszönhette, hogy szóhoz jutott, s még jellemzőbb hogy a politikában az általuk képviselt iránynak nem voltak folytatói. A megbékélés szellemét félrenyomta a harc, s Illésházy, majd Thurzó halála után, egyik oldalon a Pázmány és Eszterházy

⁵⁵ Mesnard, P.: *La liberté polonaise et le gouvernement de la Loi. Orzechowski et Modrzewsky.* (Mesnard: *L'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle.* Paris 1951²)

⁵⁶ Egyes személyekre ld. Benda K.: *Habsburg politika*, i. m. 416—417. l.

⁵⁷ A részletekre ld. Benda K.: *Absolutizmus und ständischer Widerstand*, i. m.

⁵⁸ Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszánsz problémái* (Klaniczay: *Reneszánsz és barokk.* Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1961. főleg 313. s köv. l.)

Miklós, másik oldalon az Alvinczy Péter- és Kassai István-szerű egyéniségek kezébe került a vezetés, akik a győzelem vagy bukás jelszavát vallották, s elutasítottak minden megalkuvást; a humanista hagyományokat folytató Molnár Albertekre pedig, akik az új korszak új társadalmi elvárásának nem tudtak eleget tenni, a mellőzés és a bujdosás várt. A mentalitás változása európai jelenség volt, de magyar jellegzetesség, hogy a pusztulással, a gazdasági hanyatlással és a politikai küzdelemmel nálunk egyre erősödő szellemi lemaradás párosult. Az 1600-as években Magyarország még egy ütemre lélekezett Nyugat-Európával, a legfrissebb külföldi munkák jártak kézről kézre, s a főúri, sőt értelmiségi könyvtárak koruk színvonalán álltak. A lemaradás az 1620-as években kezdődött, az anyagi elszegényedés szellemi utóhatásaként; s a század közepén egy Apáczai Csere már keservesen panaszolhatja az európai szellemi fejlődés élvonalától való több évtizedes lemaradásunkat.

Visszatérve korszakunkhoz: az 1608-as törvények ideig-óráig gátat vetettek az ország érdekeire káros dinasztikus politika érvényesülésének, ugyanakkor a rendi hatalom megnövekedésének végzetes hatása hamarosan megmutatkozott a városok vonatkozásában és a nemességnek kiszolgáltatott paraszti tömegek sorsának megnehezedésében. De nemcsak a nemesség, a küzdelem másik részleges nyertese a klérus sem képviselt haladóbb nézeteket sem társadalmi, sem politikai szempontból. Az elkövetkező évek küzdelmei elsősorban a protestáns rendek és a katolikus klérus közt folytak, a társadalmi haladás szempontjából azonban egyik sem hordozta a jövőt. Az uralkodó persze még ebben a helyzetben is megkísérelhette volna a két rivális, a klérus és a rendek egyensúlyban tartását, sőt egymás ellen való kijátszását, így saját politikájának függetlenítését és a polgári erőkre támaszkodva, hatalmának növelését. Ehhez azonban arra lett volna szükség, hogy a dinasztia feladja világturalmi terveit, a Habsburgok pedig a 17. században ezt nem tudták megtenni.

Egyetemes gazdasági válság, éleződő politikai és vallási ellentétek, a régi eszmék elhanyagolása: mindez Európa egészére jelzi a korfordulót. Az ország érdekével nem gondoló idegen központi hatalom és vele szemben a rendi erők teljes felülkerekedése, a hazai fejlődés hozzáadása mindehhez. Miközben a nyugati országokban a nemzeti abszolútizmus kiépülésével megindul az erők összefogása, az egyes társadalmi osztályoknak az állam szolgálatába való kényszerítése, Magyarországon győz a rendi-nemesi partikularizmus, egy osztály érdeke, s a nemesség oly hatalommá válik, hogy hamarosan Bethlen Gábor Erdélyből kibontakozó nemzeti abszolútizmusát is el tudja gáncsolni. Igazuk van azoknak, akik úgy vélik, a rendiség felülkerekedése végzetes volt a magyarországi fejlődésben. De ugyanúgy igaz, hogy a rendek győzelme a kisebbik rossz volt, mert még mindig jobban képviselték az ország és népe érdekét, mint az országtól idegen, a magyar néppel és sorsával közösséget nem vállaló uralkodóház.

A történész kénytelen a kortásaknak igazat adni: nehéz, reménytelennek látszó idők voltak ezek. Ahogy a végvári vitézek éneke mondotta: „Reménység az embert gyakorta táplálja, Istrázsa istrázsát reménységért állja.”